

De

Viersprong

41^e Jaargang Nr. 161
December 2024

Geschiedkundig tijdschrift Alphen aan den Rijn

Het Nutsgebouw met rechts Hotel Centraal rond 1920 (collectie Gemeentearchief Alphen aan den Rijn).

Maatschappij tot Nut van 't Algemeen

Arjan van 't Riet

Inleiding

Wie vanuit de Van Mandersloostraat de Kromme Aar oversteekt naar de Hoofdstraat ziet direct aan de rechterkant langs de waterkant een omvangrijk complex met daarin een aantal restaurants, waaronder Maggie Blue. Moderne gevels maskeren enigszins de ouderdom van het pand aan de zijkant, maar aan de voorkant is nog duidelijk zichtbaar dat het oorspronkelijke gebouw dateert uit het einde van de negentiende eeuw.

Het is het voormalige Nutsgebouw van het Departement Alphen-Oudshoorn van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, kortweg aangeduid als 'het Nut'. Het is het enige zichtbare overblijfsel van dat 'Nut'. In De Viersprong nr. 68 van augustus 2001 werd in een artikel van de hand van Martien Paats al aandacht geschonken aan de geschiedenis ervan. Toen dit artikel verscheen, was het archief van de maatschappij nog niet helemaal beschikbaar, maar in een

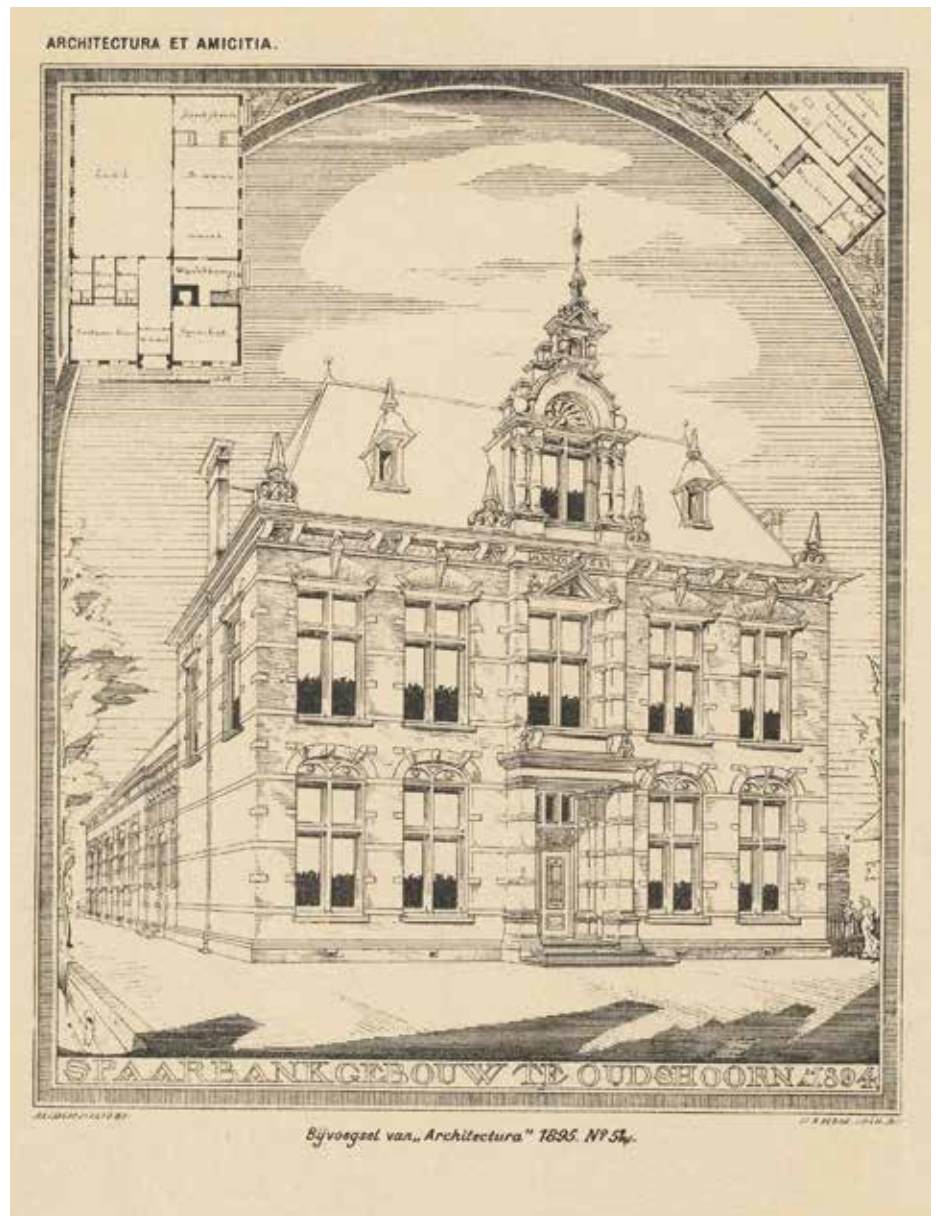
lezing in mei van dit jaar in Wijkcentrum Swaenswijk kon de geschiedenis wat worden aangevuld. Er werden vragen gesteld over de vroegere Nutsspaarbank en de relatie met het latere VSB Fonds. Het artikel dat u nu leest, is een samenvatting van die lezing. Bovendien is aandacht geschonken aan de genoemde relatie van de Nutsspaarbank met het VSB Fonds, inmiddels 'Stichting Fonds Alphen en omstreken'. Hiervoor werd informatie gegeven door Kirsten Renaud.

De Maatschappij en de Departementen

In 1784 werd in de Republiek der Verenigde Nederlanden een circulaire verspreid. Het was een uitnodiging om lid te worden van een genootschap dat 'de verbetering van het burger- en schoolwezen beoogde'. Samensteller van de circulaire was Martinus Nieuwenhuijzen. Hij schreef dat hij had geconstateerd dat men een 'teeder medelijden' moest hebben over de 'geestelijke armoede' van de 'gemeenen' man, ook wel aangeduid als de 'lagere stand' van de bevolking. Martinus Nieuwenhuijzen wilde daaraan iets doen door het oprichten van een organisatie die aan die geestelijke armoede, ook wel aangeduid als de weinige kennis en ontwikkeling. Martinus Nieuwenhuijzen was de zoon van de doopsgezinde predikant Jan Nieuwenhuijzen. Hij richtte op 16 november 1784 met een aantal vrienden de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen op. Het motto van de maatschappij was kort samengevat: 'kennis is de weg naar persoonlijke en maatschappelijke ontwikkeling'. De maatschappij probeerde haar doel te bereiken door activiteiten op plaatselijk niveau. Er moesten plaatselijke afdelingen komen, aangeduid als departementen. Het landelijke bestuur kreeg al snel te maken met onderlinge ruzie, als gevolg van de politieke strijd tussen de patriotten en prinsgezinden die plaatsvond in de jaren 1781-1787. Desondanks groeide het aantal departementen en daarmee de Maatschappij.

Alphen en Oudshoorn

Het departement Alphen en Oudshoorn werd opgericht in 1809 door zes mannen. Onder hen de arts en latere burgemeester van Alphen Lemzon Pijnacker, tuinarchitect Gijsbert van Laar uit Zwammerdam en Carel Piek, fabrikant in Oudshoorn. Ze behoorden allen tot de gegoede burgerij. Datzelfde gold voor de andere leden, van wie het aantal in 1811 al tot 61 was gegroeid. De oprichters en ook de leden behoorden zoals gezegd tot de gegoede burgerij met invloed

Het tijdschrift *Architectura et Amicitia* plaatste in 1895 een tekening van het Nutsgebouw (collectie Erfgoed Leiden en Omstreken).

op allerlei besturen en beschikten over voldoende financiële middelen. De leden uit deze beginperiode waren afkomstig uit Alphen, Oudshoorn, Hazerswoude, Aarlanderveen, Lange Raar, Koudekerk, Nieuwkoop, Zwammerdam en Woubrugge. Spoedig daarna meldden zich leden aan uit Benthuizen, Wilnis, Moerkapelle 'en nog van elders'. Overigens verlieten nogal wat leden het Alphense departement als in hun eigen of meer nabije woonplaats ook departementen werden opgericht. Zo ontstonden er snel departementen in onder meer Zwammerdam (in combinatie met Aarlanderveen), Nieuwkoop, Hazerswoude (in combinatie met Koudekerk) en

Rijnsaterwoude (in combinatie met Oude Wetering en Leimuiden).

In 1861 scheidden de Aarlanderveense leden die aan de Lage Zijde van Alphen woonden zich af van het departement Alphen-Oudshoorn. Zij stichtten het departement Alphen-Aarlanderveen. Deze beide departementen bestonden naast elkaar, tot ze in december 1876 fuseerden tot een 'nieuw' dat de 'oude' naam Alphen-Oudshoorn kreeg.

Werkzaamheden in de praktijk

Om uitvoering te geven aan het doel van de Maatschappij kwamen de leden van het departement Alphen-

Oudshoorn diverse keren per jaar bijeen: in januari, februari, maart, april, juli, september, oktober en december. De exacte datum hing af van de stand van de maan. Straatverlichting ontbrak in die tijd, zeker op de wegen buiten de bebouwde kom van de dorpen, en bij nieuwe maan was het buiten de zomerperiode aarde-donker op de weg. De plaats van bijeenkomen was herberg 'De Star' in de (huidige) Hoofdstraat in Oudshoorn tot in 1864 werd verhuisd naar 'De Vergulde Wagen' aan de Aarlanderveense Lage Zijde, tegenover de Alphense brug. De leden hielden om de beurt een redevoering of leverden een bijdrage. Daarin schonk het lid aandacht aan de praktijk van het leven en soms werd dit proefondervindelijk uiteengezet. Het ging vaak over 'levensregels over spijs en drank, gezondheid en opvoeding'. Veel redevoeringen hadden een godsdienstig, ethisch of historisch onderwerp. Bewaard gebleven lijsten laten een grote diversiteit zien en soms zijn het titels die ons nu vreemd lijken. Zo luidde de titel van een van de onderwerpen van het Alphense departement: 'Bespiegelingen aan het

sterfbed van den eersten mens Adam'.

Naast de jaarlijkse vergaderingen had het departement Alphen-Oudshoorn een leesgezelschap dat direct na het ontstaan van het departement was opgericht. Er kwam een bibliotheek waar boeken konden worden geleend. Het lenen van boeken was wel aan regels gebonden. Zo werden ze alleen uitgeleend aan 'gezeten burgers', niet aan 'minvermogenen'. Het lijkt nu in tegenspraak te zijn met het motto en het doel van de maatschappij.

Een eigen gebouw

Nadat de activiteiten van het departement ruim tachtig jaar in lokale herbergen hadden plaatsgevonden, vond men het eind negentiende eeuw tijd voor een eigen gebouw. In december 1894 werd Het Nutsgebouw in gebruik genomen. Dit vormde al snel het centrum van de activiteiten van het departement. Hier kwam de bibliotheek. Dat was geen openbare leeszaal, maar een studiezaal, in het bijzonder bedoeld voor ongehuwde, studerende kamerbewoners. Die hadden immers geen

mogelijkheid om thuis te lezen en te studeren. Later mochten ook studenten die bij de ouders thuis woonden gebruik maken van de studiezaal, maar alleen als er plaats over was. Mensen die gebruik maakten van de studiezaal moesten ook de onkosten betalen. Dat betrof dan in hoofdzaak de stookkosten. Als alle dertig plaatsen volledig bezet waren, zou dat gaan om zes gulden per jaar per persoon. De Nutsbibliotheek heeft bestaan tot begin jaren zestig van de vorige eeuw en werd toen vervangen door de openbare bibliotheek. Behalve de bibliotheek waren er ruimten voor grootschalige activiteiten. Veel Alphenaren zullen zich de Nutsavonden herinneren waar uitvoeringen werden gegeven. Er was een filmzaal en het gebouw werd ook gebruikt door andere verenigingen en instellingen, zoals politieke partijen die in de verkiezingstijd landelijk bekende politici lieten optreden.

De Nutsspaarbank

De bekendste 'bewoner' van het Nutsgebouw was de Nutsspaarbank. Het departement probeerde in 1819 een spaarbank op te richten. Het hoofdbestuur stimuleerde dat, uit het oogpunt van 'bevordering van de nijverheid, spaarzaamheid en verbetering van de zeden'. De Alphenaren waren er echter nog niet rijp voor! Een nieuwe poging in 1844 lukte wel. In 1845 legden 281 spaarders totaal 33.000 gulden in, gemiddeld 117 gulden per persoon. De zittingen van de bank, die toen nog in herberg 'De Star' plaatsvonden, verliepen in een ernstige sfeer. Twee bestuursleden, ieder met een eigen sleutel van de geldkist, namen plaats achter de tafel. Spaarders konden dan inleggen met bedragen van tenminste tien cent. De inlegger ontving rente als het saldo op de spaarrekening (minimaal) één gulden bedroeg. Het bestaan van de bank leidde wel tot spanningen. De bank verdiende geld terwijl het departement zelf niet veel financiële armslag had. Een beperkt deel van de winst van de bank

In de Jan Nieuwenhuijzenstraat is deze steen aangebracht. De tekst luidt: 'Nutsstichting tot verbetering Volkshuisvesting te Alphen aan den Rijn. Gesticht 1919/20. Het bestuur A.P. Tolk, voorzitter. E.A. Eulik, secretaris (fotocollectie HVA).

Zijaanzicht van de Bondsspaarbank rond 1990 met op het Thorbeckeplein de leeuw en de tijger op sokkels. Deze beelden staan nu in de Castellumstraat, hoek Paradijslaan (collectie Gemeentearchief Alphen aan den Rijn).

werd daarom vanaf 1893 aan nutsactiviteiten besteed. In het eerste jaar werd 1000 gulden verdeeld: ten behoeve van lezingen (200 gulden), de ambachtsschool (150 gulden), de bad- en zweminrichting (150 gulden), de bibliotheek (50 gulden), de gymnastiekschool (400 gulden) en het ziekenfonds (35 gulden). De departementskas ontving 15 gulden. Door veranderde bankregels stopten de uitkeringen vanaf 1952.

Andere activiteiten

'Het Nut' organiseerde ook activiteiten op maatschappelijk niveau. Een van de eerste was de oprichting van een 'Zieken- en begrafeningsfonds' met de naam 'Uit voorzorg'. Het was een reactie op de grote armoede, vooral tijdens en kort na de Franse tijd, die met name de arbeidersklasse trof. Door je hierbij aan te sluiten kon bij ziekte of overlijden het inkomen enigszins in stand worden gehouden. Het fonds sloeg in eerste instantie niet aan en werd al in 1812 opgeheven. Een nieuwe poging in 1859 was wel succesvol, de tijd was er rijp voor. Het nieuwe fonds kreeg de naam 'Hulp in lijden'. Het doel was het verlenen van genees- en heilkundige hulp en het verschaffen van medicijnen aan de leden van het fonds. Vanaf 1842 was het departement

ook actief op het gebied van onderwijs. In dat jaar startte een cursus herhalingsonderwijs. Het idee was kinderen nadat ze de lagere school hadden verlaten toch nog onderwijs te laten volgen om te voorkomen dat het geleerde snel zou wegzakken. Voor de cursussen bestond grote belangstelling. In 1858 volgde de oprichting van een bouwkundige teken- school, de voorloper van de latere ambachtsschool. Hier werd les gegeven in rekenen en wiskunde en in 'rechtlijnig, bouwkundig- en handteekenen'. Van 1862-1865 bestond een zangschool, in 1887 volgde de oprichting van een gymnastiekschool; en in 1896 een bewaarschool. Deze laatste kan gezien worden als voorloper van de Nutskleuterscholen. Deze kregen in eerste instantie de naam van de straat waarin ze gevestigd waren, maar uiteindelijk namen als Draaitol, Skippy, Speeldoos en Blokendoos. De scholen gingen in 1983 over naar de gemeente.

Heel bijzonder was de oprichting van de 'dames donatrices vereniging' die bestond uit een wat elitair gezelschap van dames dat een naaischool financierde. Deze was bedoeld om meisjes 'nuttige handwerken' te leren. De vereniging bestond al in 1820. In dat jaar werd gesproken over het op kosten van het departement laten

onderwijzen van Willempje Pier, Barbara Kaptein en Elisabeth Pieterse in de vrouwelijke handwerken. In ieder geval voor Willempje Pier wierp de opleiding vruchten af. In 1860 woonde ze in 's Molenaarsbuurt waar ze het beroep van naaister uitoefende.

De werkzaamheden van 'het Nut' strekten zich ook uit op het gebied van de volkshuisvesting. In 1914 werd de 'Nutsstichting tot verbetering van de volkshuisvesting in Alphen aan den Rijn' opgericht. Het eerste bouwplan bestond uit woningen aan de Emmalaan. In 1959 had de stichting 266 woningen in beheer. Als gevolg van schaalvergroting ging de stichting in 1973 op in een fusie van een aantal Alphense woningbouwverenigingen. Deze leidde uiteindelijk tot 'Wonen Centraal'.

Het heldenfonds

Het departement was actief op maatschappelijk vlak, maar stimuleerde ook het onderlinge hulpbetoon van inwoners van de dorpen. In maart 1818 kwam door storm in de Heimanswetering een schip in de problemen. Schipper Pieter Jonkheid

De VSB (Verenigde Spaarbank) in het Nutsgebouw aan het einde van de vorige eeuw (collectie Gemeentearchief Alphen aan den Rijn).

kwam als gevolg daarvan in het water terecht. Door heldhaftig optreden van twee buurtgenoten, Jan Voorn en Klaas Buurman, werd Jonkheid gered. Dat was een beloning waard. Het departement droeg de helden voor aan het hoofdbestuur, met als resultaat dat ze in januari 1819 een beloning kregen. Het gebeuren kreeg veel publiciteit, vooral ook om anderen aan te moedigen zich in te zetten voor de medemens. Dat werkte blijkbaar, want in de jaren daarna kregen meer inwoners een onderscheiding. In alle gevallen ging het om het redden van drenkelingen.

Een jubileum dat het einde inluidde

In 1959 werd het 150-jarig bestaan van het departement Alphen nog groots gevierd, maar in de jaren daarna daalde de belangstelling voor nutsactiviteiten gestaag. Het draagvlak was verminderd, verschillende taken waren door de overheid of andere instellingen overgenomen. Door schaalvergroting waren op bepaalde gebieden fusies noodzakelijk, waardoor de eigen identiteit verloren ging. Bij het 175-jarig bestaan in 1984 was sprake van enigszins verbitterde bestuursleden die veel van de activiteiten, door hun voorgangers in het leven geroepen, verloren hadden zien gaan. Het departement Alphen aan den Rijn beëindigde in 1996 al zijn werkzaamheden.

De nalatenschap, Stichting Fonds Alphen en omstreken

Toch verdween het Nut niet helemaal uit de Alphense samenleving! Het Nutsgebouw aan de Hoofstraat bestaat nog steeds en neemt een prominente plaats in de omgeving in. Ook bleef de Nutsspaarbank (later opgegaan in de Bondsspaarbank) - op een heel andere wijze en met een andere naam - voor de Alphense samenleving actief in de vorm van de Stichting Fonds Alphen en omstreken. Deze stichting droeg oorspronkelijk de naam VSB Fonds Alphen aan den Rijn en omstreken. Dat fonds is ont-

Kunstwerk aan de zijmuur van het Nutsgebouw (fotocollectie HVA).

staan doordat de Bondsspaarbank zich in 1994 aansloot bij het bank- en verzekeringsconcern Fortis (v/h VSB Groep). Als gevolg van deze samenwerking kwam de Stichting Bondsspaarbank in het bezit van een aanzienlijk kapitaal. Dit kapitaal komt al jaren ten goede aan de samenleving van Alphen aan den Rijn en omstreken. Om precies te zijn: in Alphen aan den Rijn, Koudekerk aan den Rijn, Leimuiden, Nieuwkoop, Oude Wetering, Rijnsaterwoude, Ter Aar, Woubrugge en Zwammerdam. De uitvoering is in de handen van het bestuur van het VSB Fonds Alphen a/d Rijn en omstreken. De negen bestuursleden kwamen uit de plaatsen waar de kantoren gevestigd waren.

Helaas zorgde deze naam voor verwarring; er zijn meer fondsen actief onder dezelfde naam, allemaal op dezelfde manier ontstaan als VSB Fonds Alphen a/d Rijn. Daarom heeft het bestuur weer gekozen voor een nieuwe naam: Stichting Fonds Alphen en omstreken. Het werkgebied is uitgebreid naar alle kernen in de gemeentes Alphen aan den Rijn, Nieuwkoop en Kaag en Braassem. Het fonds beheert zijn vermogen en draagt met de opbrengst ervan bij aan projecten die de samenleving duurzaam verbinden en versterken. Het heeft naast het beheren van het vermogen een inhoudelijke taak. Met het rendement uit het vermogen

worden (door het bestuur geaccordeerde) aanvragen financieel gesteund. Het toekennen van donaties baseert het bestuur op een inhoudelijke toetsing aan de hand van criteria. Thema's als duurzaam en samenwerken wegen mee bij de beoordeling van de aanvragen. Het beleid is erop gericht uitgaven te doen die passen bij de doelstellingen die opgenomen zijn in de statuten. Dit belang heeft voorrang ten opzichte van de instandhouding van het vermogen.

De Stichting Fonds Alphen en omstreken verleent financiële steun in het werkgebied aan concrete, benoembare projecten die ten goede komen aan de hedendaagse samenleving op het gebied van kunst, cultuur, sport & recreatie, natuur & milieu, sociaal maatschappelijk/ideëel en educatie. Door een actieve opstelling wil men erbij helpen projecten en initiatieven van verenigingen en stichtingen te realiseren. De focus ligt op projecten die verbindingen leggen en de kwaliteit van de samenleving verhogen. Bij voorkeur geeft Fonds Alphen e.o. een klein duwtje met een maximaal effect om verschil te maken in en voor het Groene Hart. Het is daarom van belang dat de bestuursleden betrokken zijn bij het werkgebied om zo voeling te houden met wat er ter plaatse leeft.

FONDS ALPHEN

en omstreken

Dé plaatselijke goede-doelen organisatie die culturele en maatschappelijke initiatieven financieel ondersteunt.

Zoekt u steun voor een project?
Kijk op onze website of uw project voldoet aan onze criteria
en vul het aanvraagformulier in.

Eerst persoonlijk contact? Een afspraak maken kan via:
info@fondsalphen.nl

www.fondsalphen.nl